LIMES PLUS
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

DIGITALNI SVET MAPIRANJA KULTURNE GEOGRAFIJE

Deo I

KREATIVNO UPRAVLJANJE GRADOVIMA

UDK: 304.442(497.16)
Originalni naučni rad

KULTURNA POLITIKA GRADOVA I KREATIVNA EKONOMIJA NASLJEĐA

***Edin Jašarović*[1]**
Fakultet dramskih umjetnosti
Univerzitet Crne Gore
Cetinje, Crna Gora

Sažetak. *U potrebi da donosiocima odluka nametnu mapu puta koja će sadržati ubjedljive argumente za ulaganja i investicije u oblasti kulturnog nasljeđa istraživači u kulturnoj politici baštine koriste se različitim vrijednostima analitičkih istraživanja i socioekonomskim indikatorima kako bi obezbijedili lakše razumijevanje budućih pravaca kretanja. U tom okviru ovaj rad analizira evropske perspektive razvoja i povezane sfere uticaja koje nastaju u socioekonomskom lancu savremene produkcije i brendiranja nasljeđa. Kao inspirativne studije slučaja za preuzimanje dobrih praksi u radu se obrađuju i tri primjera uspješnih interpretacija nasljeđa iz susjedne Albanije koji mogu dati povoda za situacionu analizu u crnogorskom kontekstu zatečenog stanja. Kako ovo stanje demonstrira izvjesnu inertnost u prihvatanju novih modela menadžmenta nasljeđa, tako na drugoj ovaj rad razmatra pitanja neiskorištenog potencijala crnogorskih gradova.*

[1] edin@ucg.ac.me.

Rad u svojoj osnovi potencira rješenja koja su teorijski i praktično već implementirana i povezana u ciklus komplementarnih djelatnosti kreativne ekonomije nasljeđa, ali se i kritički odnosi prema crnogorskoj stvarnosti kojoj je neophodan novi pristup u modelu njenog upravljanja.

Ključne riječi: *studije uticaja, nasljeđe, holistički pristup, devastacija, interpretacija nasljeđa, vrijednost analitičkih istraživanja, komplementarne djelatnosti nasljeđa*

UVOD

U mnogobrojnim studijama uticaja, analizama i izvještajima kojima Evropska komisija pokušava da sistematizuje i objedini nalaze i rezultate svojih programa[2] i evidentira ukupne učinke nacionalnih i lokalnih kulturnih politika EU i non-EU zemalja u području kulturne baštine moguće je identifikovati principe analize unutar kojih u većini slučajeva preovladava tzv. holistički pristup. Holistički pristup koristi se prevashodno iz potrebe boljeg razumijevanja uloge kulturne baštine u funkciji održivog razvoja čije je sfere uticaja moguće sagledati u međusobnom odnosu najmanje četiri okvirna domena u kojima je neophodno analizirati njen uticaj kao što su: ekonomski, socijalni, kulturni i domen prirodnog okruženja. Holistički pristup, kako studije pokazuju, trebalo bi da bude uvod u razradu i upotrebu mnogo primjenjivijeg „integrisanog" pristupa u razvoju kulturne baštine iz prostog razloga što sve dosadašnje analize, odnosno njene dubinske evaluacije obuhvataju samo 6% od svih do sada analiziranih studija koje integrišu sva četiri gorepomenuta domena

[2] Lista evropskih programa za podršku razvoja kulturne baštine obuhvata specijalizovane programe kao što su: European Heritage Label, European Heritage Awards, European Heritage Days, ali i mnogobrojne druge komplementarne politike, organizacije, inicijative, okvire i linije podrške, platforme, aktere i međunarodne institucije. Vidjeti više na: https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/initiatives-and-success-stories/mapping-eu-support-for-cultural-heritage-in-europe (pristup: 11. 12. 2022).

kulturne baštine koja su u funkciji održivog razvoja (Cultural Heritage Counts for Europe 2015, 16).

Zato u prostoru evaluacije, analize i sveukupnog istraživanja baštine i dalje preovladava holistički pristup, koji treba da omogućiti razvoj tzv. zajedničkog sistema praćenja za prikupljanje, obradu i dalju upotrebu podataka u EU i non-EU zemljama, i u njenim regionima.

Uspostavljanje boljeg, te poboljšanje postojećeg sistema praćenja neophodno je, takođe, iz razloga koji sugerišu da očuvanje kulturnog nasljeđa može da funkcioniše kao „multiplikator" kroz koji održiva ulaganja u baštinu mogu indukovati pozitivne efekte i iznad onih koji se prvobitno očekuju i čime se može povećati nivo planiranih investicija, te stvoriti pretpostavke za dalja ulaganja u ovoj oblasti.

Sve nas ovo u krajnjem dovodi i do potrebe da analiziramo statističke trendove u baštini koji će ukazati na njenu ekonomsku održivost i izvjesnu promjenu paradigme uticaja nasljeđa u savremenoj kulturnoj politici – i koji je iz ranijeg pristupa orijentisanog na čuvanje (conservation-oriented) izvjesno prelazi na pristup orijentisan ka njenoj vrijednosti (value-oriented).

Međutim, u toj tranziciji interesantno je naslutiti i sledeću dihotomiju, koja se, takođe iz opšte orijentacije sa njenih vrijednosti, počinje sve više razmatrati u odnosu na njen uticaj. I to posebno u okvirima ekonomskog uticaja i sferi ekonomske eksploatacije baštine – kada je neophodno opravdati troškove njenog održavanja, restauracije ili sve prisutnijeg pristupa „(re)valorizacije". U tim procesima statistička istraživanja i ekonomski planovi eksploatacije doprinijeće razumijevanju koje će sve više skretati principe analize sa njene vrijednosti, prema negativnim interpretacijama uticaja koji se sve više manifestuju kao džentrifikacija (Backović 2018).

Uporedo s tim, interesantno je ustanoviti da u kulturnoj politici gradova različiti pristupi kulturnoj baštini mogu na jednoj strani potaknuti raspravu o njenom uticaju na integraciju i socijalnu inkluziju – sa

istom onom snagom kojom se u sferi njene ekonomske eksploatacije danas može evidentirati proces ekskluzije, odnosno isključivanja i dezintegracije domicilnih društvenih grupa.

Kako je smisao ove rasprave dati odgovor na mnogobrojna pitanja odabira pravog pristupa i principa analize u kontekstu nasljeđa evropskih gradova, tako ćemo u daljem tekstu pokušati da kroz primjere dobre prakse naših susjeda iz Albanije pronađemo inspirativne primjere i modele u definisanju interpretacije baštine crnogorskih gradova u zaključku ovog rada.

POVEZANE SFERE UTICAJA U SOCIOEKONOMSKOM LANCU PRODUKCIJE NASLJEĐA

Analizirajući različita polja uticaja baštine u kontekstu savremenih evropskih gradova i njihovih kulturnih politika neophodno je istaći da iz pozicije socioekonomskih indikatora uticaja danas možemo razmatrati umnogome širu lepezu kako teorijskih, tako i praktičnih poveznica koje nastaju u oblasti održivog upravljanja baštinom. Imajući u vidu da danas sveukupno sagledavanje baštine podrazumijeva razumijevanje mnogobrojnih povezanih i komplementarnih djelatnosti u oblasti kulturnog turizma (Đukić Dojčinović 2005), ali i sve prisutne orijentacije ka kreativnim industrijama, tako je u oblasti upravljanja baštinom neophodno evidentirati nove elemente unutar sociokulturnog lanca baštine koji podrazumijeva kontinuiranu nadogradnju prethodno pomenutog holističkog pristupa.

Apostrofiranjem i nadogradnjom ovog pristupa moguće je izvesti zaključak kako „osavremenjavanje" baštine u njenoj (re)interpretaciji može efektivno uticati i rezultirati: stvaranjem pozitivne slike i novih simbola gradova i njihovih zajednica, povećanjem vizuelne atraktivnosti grada i njegovog arhitektonskog jezika, podsticanjem na promišljanje, kreativnost i socijalne inovacije, kreiranjem posebnog „osjećaja mjesta"

i identiteta, emancipacijom i edukacijom lokalne zajednice kroz produkovanje novih socijalnih vještina i znanja, povećanjem osjećaja atraktivnosti i privlačnosti, stvaranjem socijalne kohezije i povećanjem učešća zajednice, determinisanjem tržišta rada, podsticanjem konkurentnosti i brendiranjem destinacija, dinamiziranjem ponude i potražnje na tržištu nekretnina, doprinosom dodatnoj vrijednosti i oporezovanju transakcija i sveukupno većem ubiranju prihoda lokalnih zajednica.

Kako je iz prethodnog okvira nabrajanja i razumijevanja moguće zaključiti, baština se danas ne može izolovano razmatrati isključivo u tradicionalističkim okvirima sektorskih politika, nego i u okvirima posebnih domena povezivanja – intersektorske i multiresorne saradnje. Jer, kako je očigledno iz navedenih oblasti i sfera uticaja, njena višedimenzionalna priroda onemogućava pozicioniranje isključivo jednog dominantnog pristupa, već podstiče na indukciju i uspostavljanje novih, održivijih modela razvoja.

Uspostavljanje razvojno održivijih modela upravljanja moguće je zamisliti isključivo osmišljavanjem jednog cjelovitijeg „vrednosnog ili produkcionog sociokulturnog lanca" kulturne baštine. Njegovo uspostavljanje podrazumijeva analizu tzv. jezgarnih i pratećih funkcija socioekonomskog lanca baštine koji treba prvenstveno preispitivati u odnosu ponude (produkcije) i potražnje (potrošnje).

Ponudu, odnosno produkciju, koja se danas čini jezgarnim problemom u menadžmentu baštine, neophodno je posmatrati iz ugla prepoznavanja svih onih vrijednosti koje se prije svega mogu dalje reinterpretirati (Plemić, Rabotić 2018, 125), a zatim staviti u pogon upravljanja, nakon čega je neophodno osmisliti nove načine diseminacije, transmisije i izlaganja. Svemu ovome, u međufazama stvaranja zaokruženog proizvoda produkcije i ponude, neophodno je pridružiti i faze istraživanja koje treba da objedine sve elemente integralne zaštite, restauracije i konzervacije. Drugi odvojeni postupci podrazumijevaju analizu marketinga i oglašavanja kako bi finalni proizvod zadobio konotativni, te u krajnjem

smislu komodifikovani karakter koji je spreman da postane predmet potražnje, odnosno potrošnje.

Takav ciklus uspostavljanja vrednosnog, odnosno produkcionog lanca kulturne baštine, moglo bi se reći, ne odstupa u velikoj mjeri od uobičajenog proizvodnog mehanizma u razvoju kreativnih industrija. Međutim, supstancijalna razlika koja vrši distinktivnu ulogu u poređenju ova dva mehanizma proizvodnje odnosi se na nosioca prava na upravljanje i svojinu, te zainteresovane *stakeholdere*. U toj oblasti oba ova lanca funkcionišu saglasno ciljevima koje određene grupe imaju u odnosu na pitanje vlasništva nad lokalitetima i artefaktima nasljeđa te zakonskih uslova kojima se obavezuju i regulišu normativni principi za njenu potencijalnu ekonomsku eksploataciju.

U tom pravcu će tradicionalna obaveza države da egalitarno štiti, konzervira i promoviše baštinu biti u suprotnosti sa ciljevima koji se nameću u okvirima nove tržišne ekonomije u kojoj se glavni argumenti održivosti moraju pravdati isključivo ekonomskim parametrima isplativosti.

U tom pravcu će u vremenu kulturnog merkantilizma (Dragićević Šešić, Dragojević 2005) područje baštine biti podložno uticajima različitih politika, ali i trendova, od kojih jednu od nezaobilaznih predstavlja i sveopšta „kreativizacija" baštine[3], ali i ukupnog sektora kulture, te uspostavljanje odnosa ka novim vidovima njene interpretacije u relaciji sa kreativnim industrijama.

Svi ovi napori da se baština dodatno stavi u funkciju održivog razvoja iziskivaće od istraživača u kulturi i donosioca odluka da se prevashodno upravljaju i rukovode iz nekoliko perspektiva koje u većini slučajeva

[3] Prema stavu Hristine Mikić: „Nasuprot pozitivnim stranama integracije kreativnosti i tradicije, javlja se i niz opasnosti i mogućih negativnih posledica. Možda je i najveća od njih instant 'kreativizacija' nasleđa, njegova popularizacija zasnovana na pseudoistraživanjima i preterano insistiranje na tome da ono bude spektakularno i 'zabavno' (po svaku cenu), što se uglavnom dešava u onim sredinama gde su ustanove zaštite izgubile društveni dignitet, a od kreativnih industrija se očekuju brza rešenja za 'dosadne' kulturne programe." Vidjeti više u: Mikić 2022, 89–109.

kondenzovano preporučuju: upravljanje zasnovano na činjenicama (evidence-based policies), mjerenju uticaja kroz uspostavljanje različitih socioekonomskih indikatora, uspostavljanje zajedničkog sistema praćenja i monitoringa trendova, dijeljenje iskustava i diseminaciju rezultata istraživanja, te na kraju i obezbjeđenje participativnog pristupa.[4]

Budući da je kontinuirano prikupljanje podataka i mapiranje od ključnog značaja za kreiranje praktične javne politike u oblasti nasljeđa i pravljenje izbora u budućnosti, potrebno je naglasiti da prikupljene dokaze treba na dostupan način i adekvatno predstaviti svim zainteresovanim stranama. Ovo, takođe, znači da regionalne i lokalne vlasti treba posebno podsticati da iskoriste vrijednost analitičkih istraživanja i nalaze svih dostupnih podataka s terena kao nužnih alata za izgradnju kapaciteta i vodiča za uspostavljanje dobre prakse u budućnosti.

Da bi svi ovi pristupi dobili komplementarnu konotaciju u oblasti praktičnog djelovanja, analiza stanja morala bi paralelno uključivati sve parametre prethodno navedenih perspektiva i omogućiti njihovu „integraciju". Da bi do integracije došlo, istraživači su u oblasti analize baštine morali obezbijediti relevantne i mjerljive podatke kako bi na osnovu njih napravili bolje razvojne strategije i razvili mapu puta koja je na svakom mjestu morala odslikavati referentni ekonomski i statistički okvir za izgradnju veoma ubjedljivijih studija uticaja.

Zato ćemo u nastavku razmatranja pokušati da kroz nekoliko primjera prokomentarišemo nalaze iz različitih domena i studija uticaja koje u perspektivi mogu obezbijediti bolju argumentaciju za uspostavljanje integrisanog pristupa[5] i stvaranje održivih investicionih i razvojnih perspektiva u oblasti kulturnog nasljeđa.

[4] Council of the European Union, 2014. Council conclusions on participatory governance of cultural heritage. Council of the European Union.

[5] European Commission, 2014. Towards an integrated approach to cultural heritage for Europe. Brussels: European Commission. Dostupno na: http://www.europanostra.org/wp-content/uploads/2016/11/20150226-CommitteRegions-Opinion-CulturalHeritage.pdf (pristup: 10. 12. 2022).

KREIRANJE OSNOVE UBJEDLJIVIH ARGUMENTACIJA

U sprovedenim istraživanjima koja služe kao ubjedljiva osnova za argumentovanje potencijalnih ulaganja u baštinu može se istaći činjenica koja govori da sektor kulturnog nasljeđa proizvodi do 26,7 indirektnih radnih mjesta na svako direktno radno mjesto (Cultural Heritage Counts for Europe 2015, 21, 154). Dakle, jedno radno mjesto u sistemu rada kulturnog nasljeđa može da indukuje izvjesno više komplementarnih radnih mjesta kroz povezane djelatnosti koje se indirektno koncentrišu u privrednom ambijentu vezanom za djelatnosti baštine. Da ovaj argument snažno potencira komplementarnu zaposlenost, te da baština može djelovati u funkciji „multiplikatora" radnih mjesta i radne snage, govori i komparativna analiza ovog broja u relaciji sa automobilskom industrijom unutar koje jedno radno mjesto izvjesno generiše 6,3 indirektnih radnih mjesta.

Imajući u vidu da je u Evropi u kulturnom nasljeđu kao posebnom sektoru direktno zaposleno približno 300.000 ljudi, iz ovog broja moguće je pretpostaviti da je potencijal koji leži u otvaranju indirektnih i novih radnih mjesta u Evropi približno 7,8 miliona, što može da predstavlja snažnu osnovu za dalja investiciona ulaganju u ovoj oblasti.[6] Na drugoj strani studija Svjetske banke[7] (2001) pokazuje da se na svaki uloženi milion američkih dolara u sanaciji zgrada kulturnog nasljeđa otvara približno 31,3 radnih mjesta, dok isti iznos uložen u prerađivačku industriju donosi otprilike 21,3 radna mjesta na globalnom tržištu rada.

Studije sa donekle drugačijim socioekonomskim indikatorima govore da strategije razvoja gradova zasnovane na očuvanju baštine (npr. kroz nagradu Europa NOSTRA za najbolju regeneraciju ulice Grejndžer

[6] *Ibid*.

[7] World Bank, 2001. Cultural heritage and development. A framework for action in the Middle East and North Africa. Washington, D. C.: World Bank.

u Njukaslu na Tajnu u Engleskoj[8]) i inicijative vezane za urbane sredine različitih evropskih gradova, kao što su Krakov, Lil, Liverpul i Mančester, gdje je sproveden integrisani pristup zaštite nasljeđa – dovode do potpune regeneracije šireg područja ekonomije gradova i lokalnog stanovništva. Sličan slikovit primjer tzv. druge urbane regeneracije grada doživio je i Bilbao na sjeveru Španije koji je nastao u relaciji sa izgradnjom Gegenhajmovog muzeja koji je podstakao lokalne investicije i u velikoj mjeri uticao na redefinisanje kompletnog identiteta grada, isto kao i grad Pečuj u Mađarskoj nakon implementacije projekta „Evropska prijestonica kulture".

Na drugoj strani, nekoliko istraživanja koje je sproveo Institut za urbani razvoj u Krakovu (Poljska) pokazuje da je uspješna obnova istorijskog jezgra grada i gradskih centara umnogome oblikovala ukupni kvalitet života lokalnog stanovništva, ali i izvjesno povećala turističku privredu i privlačnost grada (Murzyn-Kupisz, Działek 2013, 35–54). Analiza koju je naručila Agencija za kulturno nasljeđe Velike Britanije tvrdi da lokaliteti unutar ili u blizini zaštićenog područja pokazuju porast u vrijednosti imovine i nekretnina od oko 23%. Druga istraživanja pokazuju da kreativna klasa u Holandiji, na primjer, bira radna mjesta i mjesta stanovanja uzimajući u obzir estetske vrijednosti i prisustvo istorijskih građevina i nasljeđa (Marlet, Van Woerkens 2005). Povećani povraćaj ulaganja i investicija u Berlinu govori da je eksterni efekat i dodata vrijednost nasljeđa integrisana i utiče na ukupnu vrijednosti imovine u Berlinu, te da se ona može izraziti u apsolutnoj vrijednosti od preko 1,4 milijarde eura (Ahlfeldt, Maenning 2010, 285–323). Studija slučaja socioekonomskog uticaja baštine u gradu Mehelen (Belgija) pokazuje da su nasljeđe i njegovo uspješno očuvanje faktori koji doprinose ukupnom kvalitetu života građana.

Studija sprovedena širom Velike Britanije pokazala je pozitivnu korelaciju između broja i prirode materijalnih kulturnih dobara na

[8] Europa Nostra, 2015. EU Prize for Cultural Heritage/Europa Nostra Awards. Dostupno na: https://www.europeanheritageawards.eu/ (pristup: 9. 12. 2022).

pojedinim mjestima koji direktno utiču na pozitivnu sliku i privlačnost gradova kao turističke destinacije. Područja koja imaju koristi od regeneracije vođene baštinom imaju osjećaj osnažene vitalnosti i generalno se doživljavaju pozitivno u odnosu na druge djelove grada (English Heritage 2010). Tako se 89% ispitanika u Velikoj Britaniji slaže da su investicije u području materijalnog kulturnog nasljeđa i projekti u oblasti nasljeđa stvorile ambijent sa vidno prijatnijom atmosferom za život u odnosu na druga područja grada. Nasljeđe je identifikovano kao najsnažniji argument u jačanju imidža grada, tako da 84% konsultovanih građana smatra da baština doprinosi izgradnji „lokalnog ponosa" kao najvažnijoj komponenti koja doprinosi ukupnoj slici grada (Zipsane 2007).

Drugo slikovito istraživanje sprovedeno u poslovnom distriktu Hamburga (Njemačka) dokazuje, na primjer, da lokacije vezane za baštinu imaju tendenciju da budu tretirane kao prestižne poslovne lokacije upravo zato što se nalaze u neposrednoj blizini i u „kontaktu" sa nasljeđem. Istraživanja pokazuju da 87% zaposlenih u ovom distriktu smatra da je radna atmosfera bila bolja nakon preseljenja u istorijsko jezgro grada Hamburga (Haspel 2011). Kulturna baština je izuzetno važan faktor u odabiru lokacije za nove investicije, posebno za IT biznise i oni koji zapošljavaju visokokvalifikovanu radnu snagu.

Tejt modern u Londonu na drugoj strani pokazuje koju ulogu industrijsko nasljeđe može imati u transformaciji čitavih područja grada i naselja. Za samo godinu dana ova ustanova koja promoviše savremenu umjetnost postala je treća najposjećenija turistička atrakcija u Velikoj Britaniji, ali i atrakcija na Saut bank u Londonu, skrećući pažnju posjetilaca na ranije neotkriveno i prilično zapušteno područje grada. Posredstvom ove investicije u pravcu regeneracije ovog industrijskog i privrednog nasljeđa Londona ukupno je otvoreno između 2.100 i 3.900 novih radnih mjesta u građevinarstvu, upravljanju novim gradskim centrom kao i u ugostiteljstvu i hotelima – sa aproksimacijom od 75 do 140 miliona funti generisanih u široj, komplementarnoj ekonomiji ovog lokaliteta, od

kojih se 50 do 70 miliona funti godišnjeg prihodovanja grada direktno pripisuje uticaju samog Tejt moderna (Tate Modern 2001).

Borgundska bačvasta crkva (Norveška) stvara, na osnovu prihoda od poreza, 628,5% povraćaja uložene investicije za obnovu na godišnjem nivou. Studije pokazuju da crkva kao glavna atrakcija u regionu generiše oko 11 miliona norveških kruna poreza godišnje (Nypan 2005). Čuvena atrakcija Most na rijeci Gard (Francuska) pod zaštitom UNESCO utroši godišnje za održavanje lokacije približno sedam miliona eura, od čega se 3,4 miliona eura finansira od lokalnih i regionalnih vlasti. Međutim, ovaj lokalitet godišnje prihoduje približno 3,6 miliona eura pružajući usluge posjetiteljima u komplementarnim djelatnostima kakve su, na primjer, restorani, parking, muzej, suvenirnica, te kroz direktnu prodaju karata. Indirektni uticaj i prihod od ovog lokaliteta, može se izračunati u ukupnom iznosu od 135 miliona evra na godišnjem nivou. Promet na lokalnom nivou koji se generiše u vidu komplementarnih troškova koje su posjetioci ostvarili neposredno u blizini lokacije ovog kulturnog objekta sa poreskim prihodima procenjuju se na približno 21,5 miliona eura godišnje (Cultural Heritage Counts for Europe 2015, 24, 126).

Svi prethodno navedeni primjeri opredijelili su, može se reći, i način razmišljanja o primarnoj ulozi UNESCO Liste svjetske baštine koja ima za cilj da promoviše razumijevanje i upravljanje artefaktima kulture i lokacija sa izvanrednim univerzalnim vrijednostima. Zato je uvrštavanje pojedinih lokaliteta na listu široko prepoznato kao brend koji djeluje kao moćan marketinški alat. U tom pravcu sprovedena istraživanja na presjeku od 878 lokacija svjetske baštine identifikuju najmanje 12 ključnih oblasti u kojima te lokacije evidentiraju nesumnjivi socioekonomski uticaj, i to prevashodno u oblasti razvoja turizma i povezanih investicionih ulaganja.

Svi ovi socioekonomski indikatori svrhovito govore u prilog činjenici da priroda projekata obnove, regeneracije i restauracije nasljeđa, ukoliko zadobije okvire strategija i investicija kroz javne politike, može da se implementira i realizuje kao veoma uspješan proces povraćaja

investicije i investicionog ciklusa ulaganja s dugoročnim efektima na lokalne zajednice.

Zato ćemo se u nastavku ove rasprave posvetiti nekolicini primjera revalorizacije nasljeđa naših susjeda u Albaniji, koji mogu biti dobar vodič za uspostavljanje novih interpretativnih modela u komunikaciji i diseminaciji vrijednosti kulturnog nasljeđa.

INTERPRETATIVNI POTENCIJAL NASLJEĐA – ISKUSTVA IZ NEPOSREDNOG OKRUŽENJA

Muzej tajnog nadzora, poznat i kao Kuća lišća (Museum of Secret Surveillance: House of Leaves), istorijski je muzej u Tirani, u Albaniji.[9] Otvoren je 23. maja 2017. u zgradi koja je tokom komunizma služila kao sjedište Sigurimija – državne tajne policije. Muzej je „posvećen nevinim ljudima i žrtvama koji su špijunirani, hapšeni, procesuirani, osuđeni i pogubljeni za vrijeme komunističkog režima". Izgrađena 1931, ova kuća je prvobitno imala funkciju akušerske klinike (1892–1957). Tokom Drugog svjetskog rata, pod njemačkom okupacijom, zgrada je bila pod kontrolom Gestapoa. U poslijeratnim godinama ova kuća je korišćena kao istražni centar, kao i mjesto gdje su se vršila mučenja tokom perioda komunističkog terora i vladavine režima Envera Hodže. Kuća je u tim godinama ponovo postavljena kao tehnološko-naučna grana Državne bezbjednosti, poznata i kao tajna policija, koja je prije svega bila poznata po upotrebi elektronskih presretanja za kontrolu telefona i poštanskog sistema stranaca sve do njenog raspada. Korištena je za ugnjetavanje stanovništva i eliminaciju frakcija i opozicije unutar Komunističke partije. Kao instrument vlade, kuća je služila primarno za održavanje totalitarnog režima. Decenijama su postojale priče o Kući od lišća, koje su se posebno odnosile na misteriju i tajnu koje su se krile unutar njenih zidova.

[9] http://muzeugjethi.gov.al/?lang=en (pristup: 11. 12. 2022).

Muzeju Kuća lišća Savjet Evrope dodelio je prestižnu evropsku nagradu – Evropski muzej godine za 2020. (European Museum of the Year Award). Ova nagrada je u neospornoj relaciji sa idejom da se kroz novi interpretativni mehanizam očuva autentično sjećanje stanovništva na stradanje u toku izolacionističkog perioda zemlje i snažan je podsjetnik na razarajuću moć ideologije usmjerene protiv ljudskih i građanskih prava. U tom pravcu, stalna postavka izložbe nesumnjivo svedoči o mnogobrojnim artefaktima iz tog perioda koji su danas uspostavljeni u ravan nacionalne emancipacije za ravnopravnost i zaštitu ljudskih i građanskih prava.

Drugi relevantan primjer dobre muzeološke i osavremenjene prakse interpretacije u Albaniji nalazimo u Skadru u muzeju Marubi.[10] Naime, muzej Marubi kvalifikuje se kao nacionalni muzej koji u središtu muzejskog projekta sadrži nasljeđe Foto-studija Marubi, koji je 1856. osnovao Pjetro Marubi (Pietro Marubbi), italijanski slikar i fotograf, koji je u to vrijeme došao i nastanio se u Skadru. Djelatnost studija tokom godina usmjeravale su i obogaćivale tri generacije fotografa, sve do ranih 50-ih, kada je Gege Marubi bio primoran da se prepusti komunističkoj kolektivnoj anonimnosti, pridruživši se drugim fotografima u fotografskoj jedinici, bivšoj Remontno-uslužnoj zadruzi.

I pored ove zanimljive geneološke faze nastanka Marubi muzja sa kolekcijom slika lokalnog stanovništva i regionalnom arhivom artefakata iz predratnog i posleratnog perioda, interesantno je pomenuti da ovaj muzej ostvaruje visok nivo komunikacije kako sa lokalnim stanovništvom, tako i u regionalnim okvirima omogućavajući uvid u najbolje izložbene prakse posredstvom dokumentarističke fotografije. Imajući u vidu faktografsku snagu ovog medija, Marubi muzej vrši arheološku diseminaciju kulture sjećanja, a njegovoj interpretaciji i samoj postavci mogle bi pozavidjeti i mnogo razvijenije sredine i izlagački centri u regionalnom kontekstu.

[10] https://www.marubi.gov.al/ (pristup: 11. 12. 2022).

Treći veoma inspirativan primjer dobre prakse prezentacije kulture sjećanja, u relaciji sa najnovijim izlagačkim i interpretativnim praksama, jeste i Bunk'Art.[11] Bunk'Art je istorijski muzej, galerija savremene umjetnosti i višenamjenski prostor u glavnom gradu Albanije, Tirani – razmješten u za tu namjenu adaptiranom prostoru nekadašnjeg tajnog vojnog podzemnog skloništa (sa 100 prostorija u više nivoa) iz perioda strahovlade Envera Hodže. Nastao je kao rezultat udruženih napora albanske vlade i neprofitnog umjetničkog kolektiva *Qendra Ura*, sa ciljem da se kombinacijom muzejskog i umjetničkog prostora i instalacije – *na najiskreniji i najsloženiji način albanska vlada pomiri sa novijom istorijom nacije*. Prostor koji je, paradoksalno, posvećen razdoblju od fašističke okupacije u Albaniji do kasnijeg razdoblja izolacionističke socijalističke diktature, isprepleten je mnoštvom dokumenata, fotografija i muzejskih instalacija inspirisanih istinitim sadržajima iz istorije Albanije. Tako Bunk'Art na jedinstveni način predstavlja ali i spaja estetske diskurse, strategiju očuvanja pamćenja vezanog za politiku i arhitektonsku baštinu, ali i turističke sadržaje, jer nudi posebno oštar primer postsocijalističkog političkog diskursa u istoriji i kulturi u odnosu na nedavnu socijalističku prošlost Albanije.

Iako u zaključku treba istaći da su prethodno navedena tri primjera muzeja i galerija samo mali dio umnogome izmijenjenog modela upravljanja i interpretacije kulturnog i istorijskog nasljeđa Albanije, uporedo s tim važno je istaći da u Albaniji možemo pronaći i tri UNESCO lokaliteta koja obnovljena u funkciji razvoja kulturnog turizma predstavljaju nezaobilazne kulturne lokalitete i veoma uspješne projekte revitalizacije, restauracije i reinterpretacije nasljeđa kao što su grad Đirokaster u centralnoj regiji, grad Berat – istorijski grad iz osmanskog perioda, poznat i kao grad sa „hiljadu prozora", na sjeveroistoku zemlje i Butrinti, nacionalni park u južnoj regiji. Oni se takođe mogu svrstati u veoma vrijedne i zahvalne primjere prakse osavremenjavanja pristupa u interpretaciji nasljeđa.

[11] https://www.bunkart.al (pristupljeno: 11. 12. 2022.).

BRENDIRANJE DEVASTACIJE

U svijetu ne postoji velik broj zemalja koje se poput Crne Gore mogu pohvaliti takvim procesom brendiranja devastacije, a koji se u velikoj mjeri može topografski vezivati za jedan cijeli priobalni pojas, te princip jedinstvenog urbanog planiranja, kakav je u načelu „budvanizacija". Budvanizacija crnogorskog priobalja (Jašarović 2016) sinonim je za nelegalnu gradnju i urbanističku devastaciju u regionalnim okvirima i danas i dalje stoji u relaciji sa galopirajućim tempom izgradnje objekata po modelu tzv. tačkastog urbanizma. Efekti ovog investitorskog urbanizma tokom godina dobili su svoje i teorijsko i praktično obrazloženje u potpunoj ekonomskoj valorizaciji zemljišta za potrebe masovnog turizma i njemu pripadajućih grana industrije.

Da je sveprisutna tragedija javnog interesa u crnogorskom kontekstu zaštite kulturnog nasljeđa evidentan problem svedoče i mnogobrojni primjeri potpunog zanemarivanja funkcije zaštite i sanacije kulturno-istorijskih lokaliteta i potpuni diskontinuitet projekata restauracije i konzervacije kako materijalne, tako i nematerijalne kulture u Crnoj Gori. Iako paralelni trendovi nastanka novih urbanističkih cjelina i urbanih protokola kakav su Porto Montenegro u Tivtu i Porto Novi u blizini Herceg Novog odslikavaju donekle drugačiju paradigmu u ekonomskim i investicionim planovima, interesantno je napomenuti da u periodu društvene tranzicije možemo registrovati trend apsolutnog prenosa vlasništva iz javnog u privatno vlasništvo kao dominantan princip (re) valorizacije i privrednog i kulturno-istorijskog nasljeđa u Crnoj Gori. Zato ćemo u daljem toku rasprave o stanju kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori navesti nekoliko primjera devastacije kako bismo ustanovili prirodu i karakter aktuelnih procesa.

Jedan od veoma upečatljivih primjera zanemarivanja i loše interpretacije nasljeđa u Crnoj Gori moguće je analizirati na primjeru austrougarske vojne tvrđave Arza na samom ulazu u Bokokotorski zaliv (slika 1).

Naime, u poslednjih nekoliko godina ovaj objekat je oglašavan za prodaju sa vidno istaknutim privatnim brojem telefona na samom objektu kojim se želi iskomunicirati potencijalni kupac. Iako u javnosti nije jasno kada je ovaj vojni kulturno-istorijski objekat prešao u privatno vlasništvo, zainteresovanost Vlade Crne Gore da posredstvom medija pronađe stvarnog vlasnika odslikava nemoć države i njenih organa da zarad javnog interesa utvrdi činjenice pod kojim okolnostima je moguće prodavati i oglašavati ovaj u katastarskom listu nepokretnosti „stambeni objekat", iako je veoma evidentno da mu to nije bila primarna istorijska funkcija niti namjena.

Slika 1. Tvrđava Arza na prodaju 3 (izvor: portal Sjever Crne Gore)

Drugi primjer loše prakse možemo vezivati za odluku gradskih vlasti u Podgorici da sruše objekat jedinog gradskog bioskopa u glavnom gradu, koji je nesumnjivo imao veliku memorijsku vrijednost. Sličan primjer netransparentnog i neparticipativnog odlučivanja i „sakrivanja iza papira" i pseudoinstitucionalnih procedura odvijao se i prilikom rušenja hotela

Crna Gora u urbanom jezgru Podgorice, kao i prilikom nedavnog rušenja arhitektonski vrijedne fasade objekta – kuće Vujovića u Njegoševoj ulici, kao i dodavanjem (naslanjanjem) poslovne megazgrade, koja služi kao aneks nekadašnjeg nagrađivanog hotela „Podgorica", eminentne crnogorske arhitektice Svetlane Kane Radević. U svim ovim primjerima prisutno je apsolutno odsustvo odluka, te administrativne i pravne zaštite arhitektonskih objekata od strane nadležnih organa jer nijedan od ovih objekata nije prethodno procedurom „stavljen pod zaštitu". Ovo formalno pravno obrazloženje već je mnogo puta korišteno kao opravdanje za apsolutnu nezainteresovanost donosioca odluka i Uprave za zaštitu kulturnih dobara kojim se administrativno želi relativizovati okolnost za nedostatak bilo kakve preventivne, te u načelu protektivne ili proaktivne odluke, koja bi stala na kraj potpunom demoliranju kulture sjećanja građana u glavnom gradu.

Da takvi primjeri postoji u svim regijama, te da se oni samo komentarišu i nižu u kolumnama u novinama, svjedoče i drugi primjeri urbanističkog haosa, te poglavito oni koji se tiču integralne konzervatorske zaštite nasljeđa akvatorijuma Bokokotorskog zaliva, gdje možemo

Slika 2. „Pozdrav iz Perasta" (izvor: Expeditio)

registrovati niz urbanističkih „čireva“ koji nastaju kao stihijska posledica neadekvatnog planiranja prostora. I to u sred područja pod zaštitom UNESCO koje sadrži univerzalnu kulturno-istorijsku vrijednost, kakav je na primjer krajolik Bokokotorskog zaliva u pozadini ostrva Gospa od Škrpjela (slika 2) ili Turski rt na Verigama koji je betoniranjem dobio moderni restoranski vidikovac kao objekat „privremenog karaktera“.

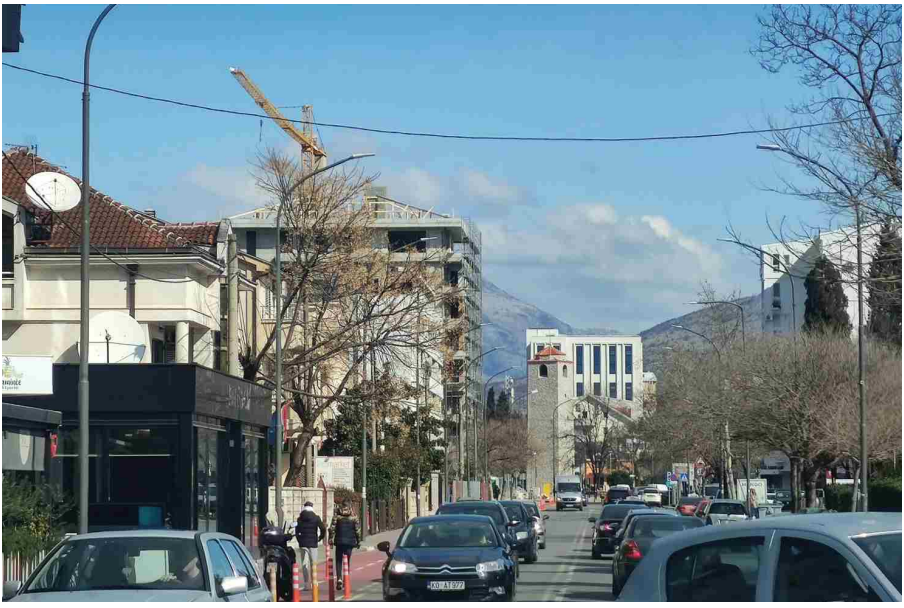

Slika 3. Sahat kula Podgorica (izvor: lična arhiva autora)

Da se primjeri arhitektonske devastacije objekata ne dotiču isključivo materijalnog nasljeđa svjedoči i potpuno urbanističko „utapanje“ Sahat kule u Podgorici u šumu novoizgrađenjih infrastruktura u njenoj neposrednoj okolini (slika 3). Tako ovaj kulturno-istorijski reper u vertikali grada podliježe istoj sudbini u planskoj devastaciji kao i kompletno naselje Stare varoši u Podgorici.

Drugi primjeri degradacije i izmjene nematerijalnog narativa koji su imali ozbiljnije javne reperkusije ticali su se u prošlosti helikopterskog instaliranja limene crkve na brdu Rumiji, koje je u viševjekovnoj tradiciji služilo za obrednu procesiju svih konfesionalnih grupa u Baru

na Crnogorskom primorju koji i dalje u neizvjesnosti čeka obnovu i revitalizaciju starog dijela grada (slika 4).

Slika 4. Crkva na Rumiji (izvor: portal Radio Slobodna Evropa)

Osim toga, interesantno je pomenuti i arhitektonske nadogradnje mnogobrojnih manastira i crkvenih kompleksa u zaleđu Skadarskog jezera (slika 5), i intervencije na crkvama bez prethodno izdatih konzervatorskih uslova u mnogim crnogorskim selima, te potpuni gubitak odnosa prema spomeničkoj kulturi i arhitektonskim objektima iz socijalističkog

Slika 5. Manastir Beška (izvor: portal Antena M)

perioda za koje ne postoji evidentan javni interes njihove restauracije, rekonstrukcije ili makar obnove njihove memorijske i idejne vrijednosti, tek ni kao puko podsjećanje na antifašističku borbu prethodnih generacija.

Ulcinjski i budvanski stari gradovi i njihove zidine godinama su opterećene realnošću odbjeglih investitora koji iza sebe ostavljaju ruševine neuspjelih pokušaja turističkih investicija i planskih intervencija, ali i potpuno haotične procese razgraničenja unutar nagomilanih imovinsko-pravnih sporova kako sa državom, tako i sa različitim tipovima investitora.

Kako ovoj kolekciji loših odluka, ali i devastatorskih projekata, treba priključiti i odsustvo i diskontinuitet planova razvoja kulture na nacionalnom, te posebno na lokanom nivou u proteklim godinama, interesantno je zaključiti kako su i primjeri nematerijalne kulture doživjeli prilično sličnu sudbinu u posttranzicionoj Crnoj Gori. Sagledavanje ovog izvjesno izmijenjenog te u velikoj mjeri drugačijeg odnosa prema interpretaciji nasljeđa može se analizirati u relaciji sa sadržajima koji su posebno u lokalnom kontekstu mogu evidentirati kao prilično implicitan oblik kulturne politike. Ovaj preovladavajući manir i karakter donosioca odluka na lokanom nivou manifestuje se u apsolutnoj proizvoljnosti u kreiranju sadržaja javnih manifestacija i događaja koji se odvijaju u crnogorskim opštinama. Naime, njihov implicitni i netransparentni karakter uglavnom se manifestuje kada, bez uvida u analizu kulturnih potreba građana, donosioci odluka i gradske administracije u kulturi pokušavaju da odgovore „ukusima masa" i kroz taj zahtjev da omasove inače tradicionalne i sezonske gradske manifestacije kao što su, na primjer, Dani mimoze u Herceg Novom. Njihov odgovor uglavnom se svodi na dovođenje regionalnih pop zvijezda kao što su Ceca Ražnatović (slika 6), Ana Bekuta, Jelena Rozga, Petar Grašo i dr., čime se želi podstaći potrošnja u „mrtvim" periodima turističke sezone. Kako ove manifestacije umnogome doprinose kreiranju slike, te savremene percepcije identiteta crnogorskih gradova, onda nije teško shvatiti da donosioci odluka bez prethodnog plana razvoja kulture u lokalnom kontekstu žele da u potpunosti nametnu sopstveni estetski odraz u programiranju sadržaja.

Slika 6. Plakat Dana mimoze (izvor: Turistička organizacija Herceg Novi, 2019)

Kako ova rasprava u načelu ne pretenduje da pobroji sve primjere akutne devastacije materijalnog i nematerijalnog nasljeđa u Crnoj Gori, već više da ukaže na karakter i prirodu ovih procesa koji nesumnjivo kreiraju ambijent suprotno od prakse koju smo evidentirali u evropskom prostoru javnih politika i inicijativa, onda je na ovom mjestu važno istaći da navedeni primjeri mogu biti kondenzovana slika trenutne situacije, ali da se ta situacija u poslednjim godinama može poboljšati uspješnim primjerima dobre prakse kojih nesumnjivo ima, ali u srazmjerno manjem broju.

Kao dobar primjer prakse kojom je moguće iskoristiti vrijednosti analitičkih istraživanja u polju kulturne baštine, nameće se sagledavanje podataka o broju posjetilaca kotorskih bedema. Naime, kotorski bedemi građeni su od 6. do 19. vijeka i približno su dugi oko 4,5 km. Na 260 m nadmorske visine nalazi se brdo Sv. Ivan (San Giovanni) sa istoimenom tvrđavom. Utvrđenje grada i bedemi nastali su postepeno tokom vijekova, a početak gradnje gradskih zidina vezuje se za rimskog cara Justinijana u 6. vijeku. Fortifikacioni kompleks zidina grada zajedno sa bedemima u silueti

grada Kotora predstavlja nesumnjivo dobar primjer *heritage-led* turizma u Crnoj Gori, jer se uz skoro 1.500 stepenika iznad grada 2021. popelo blizu 22.000 turista. Procjene za predstojeću sezonu govore da bi grad Kotor od njihove posjete mogao prihodovati rekordnih 500.000 eura u 2022. godini.

Kako se iz ovog primjera da naslutiti – vrijednost kulturno-istorijskog lokaliteta postaje uočljivija tek kada njegovoj ekonomskoj valorizaciji pridružite analitičku vrijednost istraživanja u komparaciji sa činjenicom da se u prethodnom periodu nisu vršila skoro nikakva istraživanja posjetilaca. Tako je na ovom mjestu povodom svega izrečenog u nastavku moguće izvući i par ubjedljivih zaključaka.

ZAKLJUČAK

Krećući se od uvida i evropskih praksi koje govore o tome da nasljeđe može podstaći nove pravce emancipacije i promišljanja kako socijalnog, tako i ekonomskog ambijenta, te biti angažovano u davanju odgovora na nove izazove razvoja, na drugoj strani nije teško prosuditi da u ovoj oblasti kulturnih politika treba insistirati na kontinuitetu koji treba da obezbijedi kvalitet novih društvenih i javnih usluga. Kako smo ustvrdili istraživanjem mnogobrojnih primjera teorijskog ali i praktičnog karaktera, čini se da pitanje stvaranja i produkcije novih vrijednosti u relaciji sa baštinom može da indukuje relevantan okvir za uspostavljanje različitih pristupa i strategija.

Afirmišući pozitivne primjere novih interpretativnih praksi koje smo identifikovali kod naših susjeda u Albaniji, omogućili smo uvid u potencijale koje baština može da ima u širenju ekonomskog uticaja, i to ne samo u pripadajućim i pridruženim područjima kulturnog turizma i kreativnih industrija već i u oblasti stvaranja novih društvenih odnosa i raznovrsnih socijalnih vještina.

Međutim, kada smo sve ove pretpostavke testirali i analizirali u praksi zaštite nasljeđa u crnogorskom kontekstu, evidentirali smo veoma uočljiv nedostatak inicijative, te posebno projekata valorizacije koji

mogu da imaju značajnu ulogu u kontekstu i u relaciji s drugim javnim politikama. U ovom procesu ispitivanja evidentirali smo i trend u kome društvena i politička elita često bez ikakvog plana pokušavaju da povlađuju ukusima onih koji su ih neposredno birali na izborima, pa se često u otvorenim pitanjima devastacije nasljeđa najčešće sprovode akcije gašenja alarma ili požara, bez mogućnosti da problemi budu dio javnih rasprava ili kontinuiranih konsultacija sa zajednicom ili budućim korisnicima.

Drugi relevantan problem moguće je identifikovati u samoj definiciji zaštite i konzervacije u Crnoj Gori koja se u velikoj mjeri manifestuje u stavu da je bolje suzdržati se od bilo kakve intervencije u sanaciji nasljeđa, bez obzira na to u kakvom materijalnom stanju da se ono nalazi, nego napraviti iskorak u pravcu njegove preventivne ili proaktivne zaštite. Takva nas u načelu inertna pozicija i dovodi do mnogobrojnih slučajeva potpune zapuštenosti i odsustva bilo kakve intervencije, planske restauracije i projekata obnove u ovoj oblasti.

Takav, u načelu imanentan odraz društva prema nasljeđu, kako smo i zaključili tokom ove rasprave, pojedina evropska društva pozicionira u odnos onih koji uče iz prošlosti i onih društva koja, na drugoj strani, stalno uvježbavaju istu grešku.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

Ahlfeldt, G. M., Maenning, W. 2010. „Substitutability and complementarity of urban amenities: external effects of built heritage in Berlin". *Real Estate Economics* 38(2): 285–323.

Backović, V. 2018. *Džentrifikacija kao socioprostorni fenomen savremenog grada*. Beograd: Čigoja štampa.

Dragićević Šešić, M., Dragojević, S. 2005. *Manadžment umetnosti u turbulentnim okolnostima*. Beograd: Clio.

Đukić Dojčinović, V. 2005. *Kulturni turizam*. Beograd: Clio.

Haspel, J., 2011. „Built heritage as a positive location factor – economic potentials of listed properties". In: *Heritage, a driver of development: rising to the challenge*. Paris: ICOMOS.

Jašarović, E. 2016. „Made in Montenegro: Identitet crnogorskih gradova na globalnom tržištu kreativne ekonomije – strategije razvoja", str. 152–207. U: Vojvodić, R., Ljumović., J. (ur.) *Crnogorske studije kulture i identiteta*. Podgorica: DPC.

Marlet, G., Van Woerkens, C. 2005. „Tolerance, aesthetics, amenities or jobs? Dutch city attraction to the creative class", 12. *Discussion Paper Series* nr: 05-33., (Tjalling C. Koopmans Research Institute). Utreht: Utrecht School of Economics.

Mikić, H. 2022. „Kreativne industrije i kulturno nasleđe – kreativnost inspirisana tradicijom staklarstva". *Limes plus: Časopis za društvene nauke i humanistiku* 1/2022: 89–108.

Murzyn-Kupisz, M., Działek, J. 2013. „Cultural heritage in building and enhancing social capital". *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* 3(1): 35–54.

Nypan, T. 2005. *Cultural heritage monuments and historic buildings as value generators in a post-industrial economy*. Oslo: Directorate for Cultural Heritage.

Plemić, B., Rabotić, B. 2018. „Uloga interpretacije u promociji arheološkog nasleđa Srbije", 123–130. U: Stanišić, M. (ur.) *Kultura, nasleđe i razvoj kulturnog turizma, Sitcon*. Beograd: Univerzitet Singidunum.

Tate Modern, 2001. *The economic impact of Tate Modern*. London: Press release.

Zipsane, H. 2007. *Local and regional development through heritage learning*. Glasgov: PASCAL International Observatory.

Ostali izvori

Council of the European Union 2014. Council conclusions on participatory governance of cultural heritage. Council of the European Union.

Cultural Heritage Counts for Europe 2015. CHCfE Full Consortium Report by the International Cultural Centre, print: Know-How, Krakow.

English Heritage 2010. The impact of historic visitors attractions – final report. English Heritage. London.

Europa Nostra 2015. EU Prize for Cultural Heritage / Europa Nostra Awards.

European Commission 2014. Towards an integrated approach to cultural heritage for Europe. European Commission, Brussels.

World Bank 2001. Cultural heritage and development. A framework for action in the Middle East and North Africa. Washington, D.C.: World Bank.

Online izvori

https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/initiatives-and-success-stories/mapping-eu-support-for-cultural-heritage-in-europe (pristup: 11. 12. 2022).

https://www.europeanheritageawards.eu/ (pristup: 9. 12. 2022).
http://muzeugjethi.gov.al/?lang=en (pristup: 11. 12. 2022).
https://www.marubi.gov.al/ (pristup: 11. 12. 2022).
https://www.bunkart.al (pristup: 11. 12. 2022).

CULTURAL POLICY OF CITIES AND CREATIVE ECONOMY OF HERITAGE

***Abstract**. In the need to impose on decision-makers a road map that will contain convincing arguments for investing in the field of cultural heritage, researchers in cultural heritage policy use various values of analytical research and socioeconomic indicators to facilitate the understanding of future directions. In this framework, this paper analyzes the European perspective of development and related spheres of influence, which arise in the socioeconomic chain of contemporary production and heritage branding. As inspiring case studies for adopting good practices, the paper also observes three examples of successful interpretations of heritage from neighboring Albania, which may give rise to a situational analysis of the current trends in the Montenegrin context. Since there is a certain inertia in the acceptance of new models of heritage management, this paper considers the issues of the unused potential of Montenegrin cities as well. Fundamentally, the paper emphasizes the solutions that have already been theoretically and practically implemented and connected in the cycle of complementary activities of the creative economy of heritage, but also critically relates to the Montenegrin reality, which requires a new approach in its management.*

***Keywords**: impact studies, heritage, holistic approach, devastation, interpretation of heritage, value of analytical research, complementary activities in heritage management*